

हॉवर्ड गार्डनर यांचा बहुविध बुद्धिमत्ता (Multiple Intelligences) सिद्धांत : गरज, महत्त्व व माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी कृती कार्यक्रम एक अभ्यास

धनंजय छबुराव निकम, संशोधक

डॉ. खेकाडे गजानन मुरलीधर, मार्गदर्शक

प्रस्तावना:

हॉवर्ड गार्डनर यांनी 1983 मध्ये आपल्या "Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences" या ग्रंथात मांडला. या सिद्धांतानुसार, बुद्धिमत्ता ही एकसंध (single) नसून, अनेक प्रकारांत विभागली जाऊ शकते. प्रत्येक व्यक्तीची बौद्धिक क्षमता भिन्न असते आणि ती विविध प्रकारांत व्यक्त होते. गार्डनर यांनी 8 प्रकारच्या बुद्धिमत्तांचा उल्लेख केला आणि नंतर 9वी बुद्धिमत्ता सुचवली.

बहु-बुद्धिमत्ता हा सिद्धांत हॉवर्डच्या विकासात्मक मानसशास्त्रज्ञ हॉवर्ड गार्डनर यांनी प्रथम १९८३ मध्ये मांडला होता. हा सिद्धांत सुचवतो की मानवी बुद्धिमत्ता दृश्य-स्थानिक, मौखिक-भाषिक, संगीत-लयबद्ध, तार्किक-गणितीय, आंतरवैयक्तिक, आंतरवैयक्तिक, नैसर्गिक आणि शारीरिक-गतिज. शिकण्याच्या क्षमतेच्या इतर संकल्पनांपेक्षा (उदाहरणार्थ, एकाच IQ ची संकल्पना), बहु-बुद्धिमत्तेच्या सिद्धांतामागील कल्पना अशी आहे की लोक वेगवेगळ्या प्रकारे शिकतात. "मला वाटते की मेंदू लाखो वर्षांपासून जगातील विविध प्रकारच्या सामग्रीला प्रतिसाद देण्यासाठी विकसित झाला आहे," गार्डनर म्हणतात.

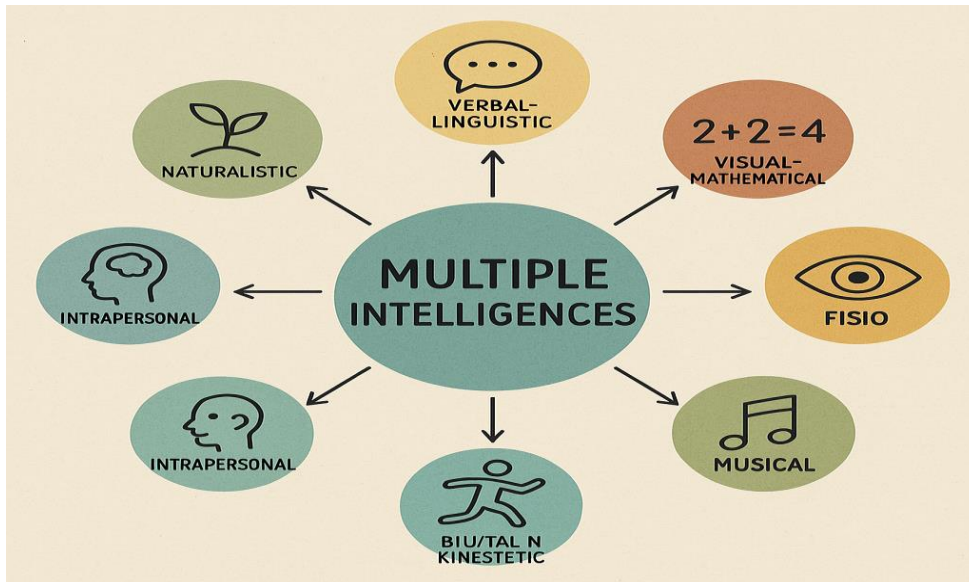
बहु-बुद्धिमत्ता म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या आणि माहिती मिळवण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धतींचे वर्णन करणारा सिद्धांत. या बहु-बुद्धिमत्तेत शब्द, संख्या, चित्रे आणि संगीताचा वापर, सामाजिक संवाद, आत्मनिरीक्षण, शारीरिक हालचाल आणि निसर्गाशी सुसंगत राहण्याचे महत्त्व यांचा समावेश आहे. या सिद्धांतात असे म्हटले आहे की विद्यार्थ्यांमध्ये कोणत्या प्रकारची बुद्धिमत्ता असू शकते हे समजून घेतल्यास शिक्षकांना शिकण्याच्या शैली समायोजित करण्यास आणि विद्यार्थ्यांसाठी काही करिअर मार्ग सुचवण्यास मदत होऊ शकते. मानसशास्त्रज्ञ आणि शिक्षक दोघांकडूनही या सिद्धांतावर टीका झाली आहे, जिथे अनेकांचा असा विश्वास आहे की विविध 'बुद्धिमत्ता' जन्मजात प्रतिभा आणि क्षमता दर्शवतात. संज्ञानात्मक मानसशास्त्रज्ञांनी पुढे म्हटले आहे की या सिद्धांताच्या वैधतेचे समर्थन करण्यासाठी कोणतेही अनुभवजन्य पुरावे नाहीत.

बहुविध बुद्धिमत्तांचे प्रकार

1. भाषिक (Linguistic Intelligence)
 - भाषा वापरण्याची आणि समजण्याची क्षमता
 - लेखक, कवी, पत्रकार, वक्ते यांच्यात अधिक आढळते
2. तार्किक-गणितीय (Logical-Mathematical Intelligence)
 - तर्कशक्ती, विश्लेषण, गणित, समस्यांचे निराकरण करण्याची क्षमता
 - वैज्ञानिक, गणितज्ञ, तंत्रज्ञ यांच्यात अधिक आढळते
3. प्रादेशिक-प्रतिमानात्मक (Spatial Intelligence)

- प्रतिमा, रंग, रचनात्मक विचारसरणी आणि दिशा ओळखण्याची क्षमता
 - कलाकार, वास्तुविशारद, छायाचित्रकार यांच्यात अधिक आढळते
4. शारीरिक-गतिक (Bodily-Kinesthetic Intelligence)
- शरीराच्या हालचालींवर नियंत्रण ठेवण्याची व समन्वय साधण्याची क्षमता
 - खेळाडू, नर्तक, शिल्पकार यांच्यात अधिक आढळते
5. संगीतात्मक (Musical Intelligence)
- संगीत, सूर, लय आणि ध्वनी ओळखण्याची आणि समजण्याची क्षमता
 - गायक, संगीतकार, वादक यांच्यात अधिक आढळते
6. आंतरव्यक्तिक (Interpersonal Intelligence)
- इतर व्यक्तींच्या भावना, उद्दिष्टे, प्रेरणा समजून घेण्याची आणि चांगला संवाद साधण्याची क्षमता
 - नेते, शिक्षक, समुपदेशक यांच्यात अधिक आढळते
7. आत्मपरक (Intrapersonal Intelligence)
- स्वतःच्या भावनांची जाणीव असणे, आत्मचिंतन करण्याची क्षमता
 - तत्वज्ञ, तत्त्वचिंतक, लेखक यांच्यात अधिक आढळते
8. नैसर्गिक (Naturalistic Intelligence)
- निसर्ग, सजीव प्राणी, पर्यावरण यांची जाण व समजण्याची क्षमता
 - पर्यावरणतज्ञ, कृषिशालज्ञ, जीवशास्त्रज्ञ यांच्यात अधिक आढळते.

Types of Multiple Intelligences

अतिरिक्त (सुचवलेली) बुद्धिमत्ता

9. अस्तित्ववादी (Existential Intelligence) (अनौपचारिकरित्या सुचवलेली)

- जीवन, मृत्यू, ब्रह्मांड आणि अस्तित्व यासारख्या गूढ प्रश्नांवर विचार करण्याची क्षमता
- तत्वज्ञ, आध्यात्मिक नेते, विचारवंत यांच्यात आढळते.

बहुविध बुद्धिमत्ता सिद्धांताची गरज:

हॉवर्ड गार्डनर यांनी 1983 मध्ये मांडलेल्या बहुविध बुद्धिमत्ता (Multiple Intelligences) सिद्धांताची गरज पारंपरिक बुद्धिमत्ता चाचण्यांच्या मर्यादा लक्षात घेऊन निर्माण झाली. पूर्वीच्या काळात बुद्धिमत्ता मुख्यतः IQ (Intelligence Quotient) द्वारे मोजली जात होती, जी प्रामुख्याने गणितीय आणि भाषिक क्षमता मोजण्यावर केंद्रित होती. मात्र, प्रत्येक व्यक्तीची शिकण्याची आणि समस्यांचे निराकरण करण्याची पद्धत वेगळी असते. गार्डनर यांच्या मते, बुद्धिमत्तेचा एकच प्रकार नसून वेगवेगळ्या प्रकारच्या बुद्धिमत्ता असतात, ज्या व्यक्तीच्या जीवनातील वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाच्या भूमिका बजावतात.

बहुविध बुद्धिमत्ता सिद्धांताची गरज का आहे?

1. व्यक्तिगत क्षमतांचे योग्य मूल्यमापन – पारंपरिक बुद्धिमत्ता चाचण्या (IQ टेस्ट) मर्यादित असतात आणि त्या प्रत्येकाच्या संपूर्ण कौशल्यांचा विचार करत नाहीत. हा सिद्धांत विविध बुद्धिमत्तांच्या आधारे व्यक्तीचे संपूर्ण मूल्यांकन करण्यास मदत करतो.
2. शिक्षण प्रणालीत समावेशकता – प्रत्येक विद्यार्थी वेगवेगळ्या प्रकारे शिकतो. काही जण वाचून शिकतात, काही प्रात्यक्षिकातून तर काही संगीत किंवा नृत्यातून. हा सिद्धांत शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या विविध क्षमतांना चालना देण्यास मदत करतो.
3. व्यावसायिक निवडीसाठी मार्गदर्शन – प्रत्येक व्यक्तीची ताकद आणि आवड वेगळी असते. हा सिद्धांत लोकांना त्यांच्यासाठी योग्य करिअर निवडण्यात मदत करतो. उदाहरणार्थ, संगीतबुद्धी असलेल्या व्यक्तींसाठी संगीत, शारीरिक-गतिक बुद्धिमत्तेसाठी खेळ, दृश्य-बुद्धिमत्तेसाठी कला आणि डिझाईन क्षेत्र चांगले असू शकते.
4. समाजातील विविधता स्वीकारणे – प्रत्येक व्यक्तीच्या वेगवेगळ्या कौशल्यांना महत्त्व दिल्यास समाज अधिक समावेशक आणि सहिष्णु होतो. सर्वसामान्यतः गणित आणि विज्ञान यांनाच महत्त्व दिले जाते, पण साहित्य, कला, क्रीडा, नेतृत्व या गोष्टीही तितक्याच महत्त्वाच्या आहेत.
5. संस्थात्मक विकास आणि नेतृत्व – व्यवसाय आणि नेतृत्वाच्या क्षेत्रात वेगवेगळ्या प्रकारच्या बुद्धिमत्तांचा प्रभाव पडतो. सामाजिक बुद्धिमत्ता असलेल्या व्यक्ती उत्तम नेते बनू शकतात, तर तार्किक बुद्धिमत्ता असलेल्या व्यक्ती उत्तम संशोधक किंवा धोरणकर्ते बनू शकतात.

निष्कर्ष:

हॉवर्ड गार्डनर यांच्या बहुविध बुद्धिमत्ता सिद्धांतामुळे व्यक्तीला आपली क्षमता ओळखून त्यानुसार शिक्षण, करिअर आणि जीवनशैली निवडण्यास मदत होते. हा सिद्धांत शिक्षण, मानसशास्त्र, व्यवसाय आणि समाजाच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये उपयुक्त ठरतो.

गार्डनर सिद्धांताचे महत्त्व:

- पारंपरिक IQ चाचणीपेक्षा हा सिद्धांत वेगळा आहे, कारण तो केवळ तर्कशक्ती आणि भाषाशक्तीला महत्त्व देत नाही.
- शिक्षण आणि अध्यापनाच्या पद्धतींमध्ये विविधता आणण्यास मदत होते.
- प्रत्येक मुलाची वेगळी क्षमता ओळखून त्यानुसार शिक्षण देता येते.

उदाहरणे

- आंतरव्यक्तिक बुद्धिमत्ता असलेले लोक उत्तम नेते किंवा समुपदेशक बनू शकतात.
- शारीरिक-गतिक बुद्धिमत्ता असलेले लोक उत्तम खेळाडू किंवा नर्तक होऊ शकतात.

- नैसर्गिक बुद्धिमत्ता असलेले लोक पर्यावरणविषयक संशोधनात यशस्वी होतात.

निष्कर्ष

हॉवर्ड गार्डनर यांच्या सिद्धांतामुळे बुद्धिमत्तेची व्याख्या व्यापक झाली आणि व्यक्तींच्या वेगवेगळ्या कौशल्यांना मान्यता मिळाली. शिक्षण क्षेत्रात याचा मोठा प्रभाव असून, विविध विद्यार्थ्यांच्या गरजा ओळखण्यासाठी हा सिद्धांत उपयुक्त ठरतो.

हॉवर्ड गार्डनर यांच्या बहुविध बुद्धिमत्ता सिद्धांत (Multiple Intelligences Theory) नुसार प्रत्येक विद्यार्थ्यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या बुद्धिमत्ता असतात. या सिद्धांताचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो कारण तो शिकण्याच्या आणि विचार करण्याच्या पद्धतींना वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहण्यास मदत करतो.

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होणारे परिणाम:

1. स्वतःच्या क्षमतांची जाणीव:
 - विद्यार्थ्यांना त्यांची ताकद आणि कमकुवत गोष्टी ओळखण्यास मदत होते.
 - त्यांना आपले शिक्षण आणि करिअर योग्य पद्धतीने निवडता येते.
2. स्वतःचा आत्मविश्वास वाढतो:
 - पारंपरिक बुद्धिमत्ता चाचण्यांमध्ये यश मिळत नसेल, तरी इतर प्रकारच्या बुद्धिमत्तांमध्ये ते प्रगत असू शकतात, याची जाणीव होते.
 - वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये कौशल्ये विकसित करण्याची संधी मिळते.
3. शिक्षण पद्धतीत विविधता:
 - सर्व विद्यार्थ्यांना एकसमान शिकवण्याऐवजी त्यांच्या बुद्धिमत्तेनुसार वेगवेगळ्या शिकण्याच्या पद्धती वापरता येतात.
 - उदाहरणार्थ, संगीतात्मक बुद्धिमत्ता असलेल्या विद्यार्थ्यांना संगीताच्या माध्यमातून शिकवणे अधिक प्रभावी ठरते.
4. संवाद कौशल्ये आणि सहकार्य विकसित होते:
 - आंतरव्यक्तिक (Interpersonal) बुद्धिमत्ता असलेल्या विद्यार्थ्यांना टीमवर्क आणि सहकार्य करण्यास प्रोत्साहन मिळते.
 - वेगवेगळ्या बुद्धिमत्तांचे विद्यार्थी एकत्र येऊन नवीन कल्पना मांडू शकतात.
5. सर्जनशीलता आणि नाविन्यपूर्ण विचारसरणी:
 - विद्यार्थ्यांना त्यांच्या नैसर्गिक कलागुणांनुसार स्वतःला व्यक्त करण्याची संधी मिळते.
 - कलात्मक बुद्धिमत्ता असलेले विद्यार्थी कला, संगीत, अभिनय यामध्ये स्वतःला सिद्ध करू शकतात.

निष्कर्ष:

गार्डनर यांचा बहुविध बुद्धिमत्ता सिद्धांत विद्यार्थ्यांना पारंपरिक शिक्षणाच्या चौकटीबाहेर विचार करण्यास प्रवृत्त करतो. त्याचा सकारात्मक परिणाम त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर होतो आणि ते अधिक आत्मविश्वासाने आणि उत्साहाने आपली क्षमता शोधू शकतात.

बहुविध बुद्धिमत्ता (Multiple Intelligences - MI) सिद्धांताच्या आधारे माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी कृती कार्यक्रम

हॉवर्ड गार्डनर यांनी मांडलेल्या बहुविध बुद्धिमत्ता सिद्धांतामध्ये आठ प्रकारच्या बुद्धिमत्ता सांगितल्या आहेत:

1. भाषिक बुद्धिमत्ता (Linguistic Intelligence)
2. तार्किक-गणितीय बुद्धिमत्ता (Logical-Mathematical Intelligence)
3. स्पाटियल (चित्रमय) बुद्धिमत्ता (Spatial Intelligence)
4. संगीतात्मक बुद्धिमत्ता (Musical Intelligence)
5. शारीरिक-गतिक (Bodily-Kinesthetic Intelligence)
6. आंतरवैयक्तिक बुद्धिमत्ता (Interpersonal Intelligence)
7. आत्मवैयक्तिक बुद्धिमत्ता (Intrapersonal Intelligence)
8. नैसर्गिक बुद्धिमत्ता (Naturalistic Intelligence)

कृती कार्यक्रम : विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपक्रम –

1. भाषिक बुद्धिमत्ता (Linguistic Intelligence)
 - निबंध, कथा वाचन आणि लेखन स्पर्धा
 - वादविवाद आणि भाषण उपक्रम
 - नाट्य प्रयोग व संवाद कौशल्य विकास
2. तार्किक-गणितीय बुद्धिमत्ता (Logical-Mathematical Intelligence)
 - गणिती कोडी आणि पझल्स
 - सायन्स प्रोजेक्ट आणि प्रयोग
 - सांख्यिकीय विश्लेषण आणि डेटा हाताळणी
3. स्पाटियल (चित्रमय) बुद्धिमत्ता (Spatial Intelligence)
 - नकाशा आणि आकृती अभ्यास
 - चित्रकला, डिजाईन आणि मॉडेल बनवणे
 - व्हिज्युअल थिंकिंग आणि चार्ट तयार करणे
4. संगीतात्मक बुद्धिमत्ता (Musical Intelligence)
 - गाण्यांद्वारे शिकविणे
 - वाद्य वादन आणि संगीतातील संकल्पना समजावून घेणे
 - कवितांचे लयबद्ध सादरीकरण
5. शारीरिक-गतिक बुद्धिमत्ता (Bodily-Kinesthetic Intelligence)
 - प्रयोग आणि हस्तकला
 - योग आणि शारीरिक शिक्षण उपक्रम
 - नृत्य आणि अभिनय कार्यशाळा
6. आंतरवैयक्तिक बुद्धिमत्ता (Interpersonal Intelligence)
 - गटचर्चा आणि सहयोगी प्रकल्प
 - रोल प्ले आणि नाट्य प्रयोग
 - सामाजिक उपक्रम व सहकार्याने शिकण्याची संधी

7. आत्मवैयक्तिक बुद्धिमत्ता (Intrapersonal Intelligence)

- स्वमूल्यांकन आणि डायरी लेखन
- योग आणि ध्यानधारणा
- उद्दीपनपर आत्मपरीक्षण आणि स्व-विकास उपक्रम

8. नैसर्गिक बुद्धिमत्ता (Naturalistic Intelligence)

- निसर्ग भ्रमंती आणि जैवविविधतेचा अभ्यास
- पर्यावरणीय प्रकल्प आणि बागकाम
- प्राणी आणि वनस्पती निरीक्षण व त्यावरील चर्चा

शिक्षण पद्धतीतील बदल

- विविध बुद्धिमत्ता प्रकार लक्षात घेऊन अध्यापन पद्धती ठरवणे
 - व्यक्तिगत शिकण्याच्या शैलीनुसार विद्यार्थ्यांना शिकविणे
 - कृती-आधारित आणि अनुभवात्मक शिक्षणावर भर देणे
- हा कृती कार्यक्रम शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या नैसर्गिक क्षमता ओळखून त्यांना योग्य दिशा देण्यासाठी मदत करेल.

संदर्भ :

1. Howard Gardner – Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences (1983)
2. Thomas Armstrong – Multiple Intelligences in the Classroom
3. Howard Gardner – Intelligence Reframed: Multiple Intelligences for the 21st Century
4. Daniel Goleman – Emotional Intelligence
5. David Lazear – Eight Ways of Knowing: Teaching for Multiple Intelligences
6. https://tophat-com.translate.google.com/glossary/m/multiple-intelligences/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=mr&_x_tr_hl=mr&_x_tr_pto=wa
7. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/358543>